

CÂHİZ'İN TÜRKLERLE İLGİLİ ÖNEMLİ BİR ESERİ :
Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri
(Menâkıbü Cündî'l-Hilâfe ve Fesâihü'l-Etrâk)

Doç.Dr. Süleyman TULÜCÜ

Aşağıda bahis konusu edeceğimiz bu eser, Arap edebiyatının ve Mu'tezile'nin en ileri gelen şahsiyetlerinden biri olan Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz tarafından kaleme alınmıştır. Câhiz'in bizzat kendisi de Mu'tezile mezhebinin kollarından *el-Câhizyye* adlı itikadî bir mezhep (fırka) kurmuştur¹. Evrimle (evolution) ilgili fikirlerinden dolayı da şöhret kazanmış olan² müellifin asıl adı Amr olup, gözlerinin patlaklığından ötürü "el-Câhiz" lakabını almıştır³. H. 150-160 (M. 766-776) yılları arasında Basra'da doğmuş, fakir bir ailenin çocuğu ve çok çırkın bir adam olmakla beraber, geniş kültürü ve bilgisi sayesinde Abbasî halifelerinden Me'mûn ve Mütevekkil zamanında saray bilginleri arasında karışacak kadar yükselmiş, H. 255 (M. 870) senesinde 96 yaşını aşkın olarak yine Basra'da ölmüştür⁴.

- ¹ Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Kütübü'l-Müel ve'n-Nihal*, nşr. Albert Nasri Nader, Beyrut 1986, s. 123-126; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Üdebâ*, nşr. A. Ferid Rifâi, Mısır 1936-38, XVI, 76; İbn Hallikân, *Veseyâtü'l-A'yân*, nşr. İhsân Abbâs, Beyrut 1397/1977, III, 471; Neset Çağatay-İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 3. baskı, Ankara 1985, s. 126-127; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlaklı, Ankara 1981, s. 278.
- ² Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi* İstanbul 1987, s. 55-64.
- ³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XVI, 85; Ch. Pellat, *Le Milieu Basrien et la Formation de Gâhiz*, Paris 1953, s. 55-56, 290-291; Ignace Goldziher, *A Short History of Classical Arabic Literature*, translated by Joseph Desomogyi, Hildesheim 1966, s. 81; R. A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1969, s. 346, dipnot 4; Cl. Huart, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara (1971), s. 213.
- ⁴ Câhiz'in hayatı, eserleri, edebi ve ilmi yönü hususunda geniş bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XVI, 74-114; ez-Zehabi, *Siyerü A'lâm'in-Nübelâ*, 4. baskı, Beyrut 1406/1986, XI, 526-530; Ch. Pellat, *La Vie et l'Oeuvre d'al-Jâhiz*, Zürich 1967; Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden 1970, III, 368-375, Leiden 1979, VII, 240-241; A. Abdullâh ed-Deifâ', *Ishâmü Ulemâ'l-Arab ve'l-Müslimîn fi İlmü'l-Hayavân*, Beyrut 1406/1986, s. 51-99; Halil Merdem, *el-Câhiz*, Dimaşk 1930; Hasan es-Sendûbi, *Edebü'l-Câhiz*, Kahire 1350/1931; Fuâd el-Büstânî, *el-Câhiz* (Silsiletü'r-

Müteaddit defalar basılmış olan *el-Beyân ve't-Tebyîn*, *Kitâbü'l-Buhalâ*, *Kitâbü'l-Hayavân*, *Kitâbü'l-Mehâstır ve'l-Ezdâd* gibi önemli eserlerinin yanı sıra, irili-ufaklı 200'ün üzerinde eser yazmış⁵ olan Câhız'ın üzerinde duracağımız bu eseri, İslâm âleminde Türkler'e dair yazılan en eski eser olup eksik olarak bize kadar gelmiştir. Müellif kitabını daha Mu'tasım devrinde yazmış, fakat bazı sebeplerden dolayı eser Halifeye ulaşamamıştır. Daha sonraları Türk asıllı devriyet adamı kitap sever Feth b. Hâkan (ö. 247/861)'in İkbâl devrinde başına uzun bir mukaddime ilâve ederek Feth'e takdim etmiştir⁶. Câhız'ın bazı siyasi sebepler dolayısıyla kaleme aldığı⁷ eser, iki mukaddime bir asıl konu olmak üzere üç kısımdan ibarettir. Müellifin de belirttiği gibi bazı mâlûmat eksikliklerine rağmen eserde elden geldiği kadar tarafsız bir ifade kullanılmaya çalışılmıştır. Kitap, ilk defa van Vloten⁸ tarafından 1903 yılında Leyden'de *Tria Opuscula (Selâsü Resâil)* içinde neşredilmiş, 1323-24, 1325 ve 1964'te Kahire'de (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn *Resâilü'l-Câhız* içinde, I, 5-86) tekrar basılmıştır. C. T. Walker tarafından İngilizceye (1925), O. Rescher

Revâi], Beyrut; Muhammed el-Mübârek, *Fennü'l-Kasas fî Kitâbi'l-Buhalâ ilî'l-Câhız*, Dimaşk 1940; Şefik Cebrî, *el-Câhız, Muallimü'l-Akl ve'l-Edeb*, Kahire 1948; Abdülhakîm Belba', *en-Nesrül-Fennî ve Eserül-Câhız fihî*, Mısır 1375/1955; Hannâ el-Fâhürî, *el-Câhız*, Kahire 1958; Cemil Cebr. *el-Câhız ve Müctemau Asrühî*, Beyrut 1958; Dr. Sellûm, *en-Nakdül-Menheci inde'l-Câhız*, Bağdad 1960; Vedîa Tâhâ en-Necm, *el-Câhız ve'l-Hâdretül-Abbâsiyye*, Bağdad 1965; Zekeriya Kitapçı, *et-Türk fî Müellefât'l-Câhız*, Beyrut 1972; T. Keyyâli, *el-Câhız*, Dimaşk, ts.; Ali Bû Melham, *et-Menâhil-Felsefiyye inde'l-Câhız*, A. Kemâl Zekî, *el-Câhız*; Tâhâ el-Hâcîrî, *el-Câhız, Hayâtühü ve Âdâbühü*; Cemil Cebr. *el-Câhız fî Hayâtühü ve Edebühü ve Fihrihü*, Râci İnâyet, *el-Câhız* (bu son beş eserin baskı yer ve yılları tesbit edilememiştir.)

⁵ Bu hususta geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, *Câhız'ın Eserleri Hakkında Bazı Yeni Matzemeler*, Tarih Enstitüsü Dergisi, I (Ekim 1970), s. 231-272.

⁶ Zekeriya Kitapçı, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar*, 2. baskı, İstanbul 1989, s. 253. Feth b. Hâkan hakkında tafsîlâtî bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XVI, 174-186; Olga Pinto, *Feth b. Hâkân*, çev. Hakkı Dursun Yıldız-Neyire Millanî, İst. Üniv. Ed.Fak.Tarih Dergisi, sayı 27 (Mart 1973), s. 41-58; Zekeriya Kitapçı, *Hayâtül-Câhız maa Eşyâdühü mne'l-Ebrâk*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, 2 (1977), s. 148-155.

⁷ Ramazan Şeşen, *Eski Arablar'a Göre Türkler Türkiyat Mecmuası*, XV (1968), s. 32.

⁸ Van Vloten'in hayatı ve eserleri için bk. Necib el-Akkî, *el-Müsteşrikün*, 3. baskı, Kahire 1965, II, 662-663; Gerlof van Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîa ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar* çev. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara 1986, çevirenin "Eser ve Yazarı Hakkında" başlıklı yazısı, s. 5-8.

tarafından Almancaya (1925) tercüme edilmiştir. Kısa ve seçilmiş Türkçe bir tercümesi M. Şerefeddin (Yaitkaya) tarafından *Türk Yurdu*, seri I, cilt V (1913)'te neşredilmiştir. Bu çeviri, daha hatalı olarak Osman Fevzi Olcay tarafından tekrar tabedilmiştir (1939). Bunlardan başka kitabın 1956'da muhtasar bir Kırgızca tercümesi daha neşredilmiştir. Türkler'in faziletleri hakkındaki bu önemli eser, son olarak, ilmi bir şekilde, geniş notlar ve bibliyografya ile birlikte, tam olarak, sayın Ramazan Şeşen tarafından tercüme edilip yayınlanmıştır⁹ (*Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 1967, 108 s., 2. baskı, Ankara 1988, 108 s.). Bildiği üzere, Batı'da başta Ch. Pellat, Yurdumuzda Ramazan Şeşen ve Zekeriya Kitapçı, Câhiz ve eserleri üzerinde kıymetli çalışmalar yapmışlardır.

Gerek Batı'da gerek Türkiye'de pek çok ilim adamı, bu değerli teliften zaman zaman faydalanmışlar ve ona atıfta bulunmuşlardır. Memleketimizde bu eserden yararlananlar arasında şu isimleri sayabiliriz : Mehmet Kaplan (*Câhiz'i Okurken*, *Türk Kültürü*, sayı 63 (Ocak 1968), s. 146-150), Osman Turan (*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. baskı, İstanbul 1969, s. 331-332, s. 380 dipnot 170; *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1969, I, 22 dipnot 15, II, 292), Hakkı Dursun Yıldız (*İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. XXIV, s. 51 dipnot 12, s. 56 dipnot 34), İbrahim Kafesoğlu (*Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 209 dipnot 84, s. 322 dipnot 57, s. 330 dipnot 74; *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987, s. 25 dipnot 113), Aydın Tanerli (*Türk Kavramının Gelişmesi*, "Ne Mutlu Türküm Diyene", Ankara 1983, s. 238-243), Faruk Sümer (*Türklerde Atçılık ve Binicilik*, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 24 (Haziran 1983), s. 12 dipnot 51), Mutlu Altay (*Türkler İçin Ne Diyorlar*, Ankara 1984, s. 3-6), A. Caferoğlu (*Türk Dili Tarihi I-II*, 3. baskı, İstanbul 1984, II, s. 11 dipnot 28 ve 29), A. Zeki Velidi Togan (*Tarîhte Usûl*, 4. baskı, İstanbul 1985, s. 194), İ.A. Çubukçu (*Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986, s. 226), İlhan Arsel (*Arap*

⁹ Bu hususta geniş bilgi için bk. F. Gabrieli, *R. di al-Câhiz str Turchi in Scrittura in Onore di G. Furiani*, *Rivista degli Studi Orientali*, XXXII, 447-483; Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkübeleri ve Türkler'in Faziletleri* çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967, çevirenin "Giriş'i, s. 24-25; Ramazan Şeşen, *Câhiz'in Eserleri Hakkında Bazı Yeni Malzemeler*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (Ekim 1970), s. 257-258.

Milliyetçiliği ve Türkler, 4. baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1987, s. 70-72), Nihat Keklik (*Türk İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İstanbul 1987, s. 43, 326), Mübahat Türker-Küyel (*Atatürk'ün Saâdet Anlayışı Hakkında Bir Deneme*, Erdem, c. 4, sayı 12 (Eylül 1988), s. 653 dipnot 3, s. 657 dipnot 7, s. 675, 681, 682 dipnot 44), Ali Sevim (*Azımi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Ankara 1988, s. XXI dipnot 54, s. 146), Zekeriya Kitapçı (*Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya 1988, s. 294; *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, İstanbul 1988, s. 82, 84 dipnot 178, s. 86 dipnot 179, v.b.; *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar*, 2. baskı, İstanbul 1989, s. 51 dipnot 42, s. 113 v.b., s. 275).

Türkler'in dikkate değer bazı meziyet ve üstünlüklerinden bahseden bu eserin müellifi ve eser hakkında verdiğimiz bu objektif bilgilerden sonra, şimdi biraz da muhtevası üzerinde duralım :

Câhız, kitabında Türkler'in sadece muharip taraflarını tanıyan Arap yazarlarının fikir ve görüşlerini naklediyor, buna kendi düşüncelerini de katıyor. Bu mütalaaların dikkate değer tarafı, hiçbir abartmaya gerek duyulmadan, Türkler'in savaşta başarı kazanmalarının objektif olarak incelenmesidir¹⁰.

Tarih boyunca Türkler'in bozkır hayatında atın ve demirin önemli bir yeri olagelmıştır¹¹. Göçebe Türkler tarafından, en eski çağlardan beri yetiştirilen at, tekmil kültüre veche veren, en önemli bir âmildir¹². Türkler'in tarihte atçılık ve binicilikte en önde gelen topluluklardan biri olduğu malûmdur; ufukları görünmez engin bozkırları atları üzerinde kolayca dolaşmışlar, yüksek sıradağları aşıp geniş umakları geçip akın ve fetih hareketlerini onların yardımları ile yapmışlardı. Büyük âlim Kâşgarlı Mahmud'un "At Türk'ün

¹⁰ Mehmet Kaplan, *Câhız'ı Okurken*, Türk Kültürü, sayı 63 (Ocak 1968), s.147.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987, s. 2.

¹² L. Rasyonl, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 51.

kanadadır"¹³ sözü, Türklerin bu asil hayvana ne gibi bir gözle baktıklarını, ona ne kadar büyük bir değer verdiklerini pek güzel ifade etmektedir¹⁴. At, Türklüğün kutsal hayvanıdır. Beşikten ayrılan çocuk, kız veya oğlan olsun, kendini at sırtında bulur. Türk, atlı millettir. Bu hal Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde de sürüp gelmiştir. Dede Korkut Oğuzları'nın atla nasıl haşır neşir oldukları¹⁵ hikâyelerin her satırından anlaşılır¹⁶. Ayrıca, Türkler arasında at hakkında söylenmiş atasözleri ve deyimler¹⁷ de onların ona ne kadar önem verdiklerini açık bir şekilde gösterir.

Câhiz'in şu satırlarına dikkat ediniz :

"Türk'ün ömrünün günlerini toplasan, atı üzerinde geçen günlerinin, yer üzerinde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün."¹⁸

Onun Humeyd adlı birinden naklettiği şu cümleler de dikkate şâyandır :

"Türk bir baytardan daha usta, atını istediği gibi terbiye etme bakımından seyislerden daha başarılıdır. Atını kendisi yetiştirir, tay iken kendisi terbiye eder. Atının adını söylese atı onu taktıp eder, koşarsa atı arkasından koşar."¹⁹

Türklerin harp sanatını çok iyi bilişleri şu satırlarla ifade edilir :

"Türk, vahşi hayvana, kuşa, havadaki hedefe, insana, çömeitilmiş veya yere konmuş hayvandan hedeflere, avının üzerine pike yapan kuşlara ok atar. O, hayvanını hızla sürdüğü halde, öne,

¹³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lügâttü-Türk*, trc. Besim Atalay, İstanbul 1939, I. 48-49.

¹⁴ Faruk Sümer, *Türklerde Atçılık ve Birliklik*, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 24 (Haziran 1983), s. 1.

¹⁵ Bk. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK, Ankara 1958; Geoffrey Lewis, *The Book of Dede Korkut*, London 1974; Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.

¹⁶ *Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, haz. Bahaeddin Ögel v.b., 2. baskı, Ankara 1986, s. 82-83.

¹⁷ Meselâ bk. İlhan Çeneli, *Nogay Atasözleri*, Türkçülük Araştırmaları Dergisi, 1 (1984), s. 15-16; Bilgehan A. Gökdag, *Kırgız Atasözleri*, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 61 (Ağustos 1989), s. 136.

¹⁸ Câhiz, a.g.e., s. 68.

¹⁹ *Ayrı eser*, s. 68.

arkaya, sağa ve sola, yukarıya ve aşağıya ok atar. Hâricî, yayına bir ok koymadan Türk on tane ok atar."²⁰

"Türk diğer askerlerle yola çıkarsa başkaları on mîl katetmeden Türk yirmi mîl kateder. Sağındaki ve solundaki askerler geride kalır, Avlanmak için dağların tepelerine tırmanır, vâdîlerin derinliklerine iner. Bu arada, sürünen, yürüyen, uçan ve konan her şeye ok atar."²¹

Ayrıca eserde, onların ok, mızrak, kalkan gibi her türlü silahın yapımında ne kadar usta oldukları şu satırlarla anlatılır :

"...Türk bunların hepsini başından sonuna kadar bizzat kendisi yapar. Hiçbir kimseden yardım istemez. Hiçbir dostun fikrine müracaat etmez. Hiçbir sanatkârın yanına gidip gelmez. Onun oyalamaları, yalan vaadleriyle ve ücretini ödemekle kafasını meşgul etmez. Arap şairi Evs b. Hacer (ö. M. 620'ye doğru) avcının tavsifini yaptığı onun kendi şahsında gerekli bütün hususları topladığını anlattığı sırada şöyle der²²:

Eviden uzakta geceler, avla geçinir. Oklarını tutkalla cılâlar, yontar, üzerine koyun barsağı geçirir."²³

Türk ırkının mızacı, hasletleri ve meziyetleri ile ilgili şu ifadeler de pek dikkat çekicidir :

"Sümâme, "onların elinde bir müddet esir kaldım. Onlar gibi, insana ikram ve taltifte bulunanları görmedim" dedi. Arap olan ve Türkler hakkında verdiği haberlerde töhmet edilmemesi gereken Sümâme b. Eşres bunları söylüyor."²⁴

"Türkler yaltaklanma, yaldızlı sözler, münafıklık, kovuculuk, yapmacık, yerme, riya, dostlarına karşı kibir, arkadaşlarına karşı

²⁰ Aynı eser, s. 67.

²¹ Aynı eser, s. 68.

²² Aynı eser, s. 82.

²³ Evs b. Hacer, *Divân*, nşr. M. Yûsuf Necm, Beyrut 1380/1960, s. 71;

Câhiz, *a.g.e.*, s. 82.

²⁴ Câhiz, *a.g.e.*, s. 76.

fenalık, bid'at nedir bilmezler. Çeşitli fikirler onları bozmamıştır. Hile-i şer'îye ile başkalarının malını helâl saymazlar. Onların tek aybı ve başkalarını kendilerinden soğutan husus, vatanlarına karşı çok iştîyak duymaları ve zaferin sevincini, birbiri peşinden vukuunu, ganîmetin tadını ve çokluğunu, sahralardaki oyunlarını, çayırlardaki gezintilerini hatırladıkları, (...) ve uzun zaman boş durmakla kahramanlıklarının boşa gitmesini, aradan uzun müddet geçmekle enerjilerinin tükenmesini istemedikleri için muhtelif memleketlerde dolaşmayı çok sevmeleri, yağmaya ve çapulculuğa düşkünlükleridir."²⁵

Müellif, Türkler'deki engin vatan sevgisini ve özlemini şu satırlarla tebarüz ettirir :

"Türkler Araplar'dan başka milletler içinde vatan sevgisine en fazla sahip olan millettir. Çünkü, onların vücutlarının terkiibinde, tabiatlarının karışımında başka milletlerin sahip olmadıkları derecede memleketlerine, topraklarına dair hususiyetler, vatanlarının suyuna çekme hassası ve diğer kardeşlerine benzerlik vardır."²⁶

"Vatan sevgisi, bütün insanları ve bütün memleketleri kapsıyan bir hususiyet olmakla beraber aralarında benzerlik, uygunluk, vücut benzerliği ve vücutlarındaki terkiibin aynı olması dolayısıyla Türkler'de diğer milletlerden daha fazla ve daha köklüdür."²⁷

"Vatan üzerinde titreme, ona iştîyak ve arzu Kur'an'da geçer. İnsanlar arasında dolaşan mushaflarda yazılıdır. Yalnız, saydığımız sebeplerden dolayı Türk'ün vatanına karşı duyduğu iştîyak diğer insanlara göre daha fazla ve şiddetlidir."²⁸

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, Câhiz'in bu eserini, her Türk aydını dikkatle ve düşünerek okumalıdır.

²⁵ Aynı eser, s. 77; Aydın Tanerî, *Türk Kavramının Gelişmesi*, "Ne Mutlu Türküm Diyene", Ankara 1983, s. 239.

²⁶ Câhiz, a.g.e., s. 77; Aydın Tanerî, a.g.e., s. 239-240.

²⁷ Câhiz, a.g.e., s. 78; Aydın Tanerî, a.g.e., s. 240.

²⁸ Câhiz, a.g.e., s. 79; Aydın Tanerî, a.g.e., s. 239-241.